

מבוא

מחציתן הראשונה של שנות הארבעים עברה על חיים הזו (1898-1973) בְּמה שכונה בפיו "פראָווען גלות" (יידיש: עריכת גלות או הנהגת גלות) אָל שכונות עולי תימן בירושלים.¹ במאמץ עקיב וממושך למד להכיר מקרוב את אורחות חייהם ומנהגיהם של יהודי-תימן ואף לדבר בערבית-יהודית בניב צנעני. פרק אנתרופולוגי מאומץ זה של תצפית משתתפת (participant observation)² בבני העדה התימנית התגלה כמפְּהָה-במיוחד עבור הזו, הסופר יליד-אוקראינה, שלא ראה מימיו יהודי תימני עד לשנות בגרותו: תוך כתיסה שנים נדפסו מפרי-עטו שלושה סיפורים קצרים ושני רומנים שגיבוריהם תימנים. הגדול שבהם – יעיש (כאלף עמודים) – זיכה אותו בפרס ישראל לשנת תשי"ג (הפרס הראשון שניתן בתחום הספרות). תופעה זו אין לה אח ורע בספרות העברית, וכל-כולה אומרת דרשני. מה ראה סופר ותיק ובעל-מוניטין כהזו, שהתפרסם עד אז בעיקר בכתיבתו על אודות העיירה היהודית בצל המהפכה הקומוניסטית ועל חברת החלוצים היהודית-רוסית, שבחר להעלות על נס את דמותו של היהודי התימני באינטנסיביות כזו ובהיקף כזה, כְּלֵב-לֵבָה של יצירתו, בשיא כוחו האמנותי?³

* ספר זה הוא עיבוד של חלקה השני של עבודת הדוקטור שלי בהנחייתו של פרופ' אבידב ליפסקר, "יעיש" – הקאנון התימני של חיים הזו: פואטיקה, פרשנות של תרבות והיסטוריוסופיה, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשע"א. חלקה הראשון של העבודה הוא שרטוט הביוגרפיה הרוחנית של הזו, הכולל התחקות אחר תולדות-חייו. הסתייעתי רבות בחלק ראשון זה כדי להגיע אל התובנות המוצגות בספר הנוכחי.

- 1 ראו שם (הערה קודמת) פרק ז, עמ' 128-166.
- 2 בראשית ימיה של האנתרופולוגיה לא הרבו חוקריה לצאת אל שדה המחקר. התאוריה שלהם התגבשה על סמך קריאה של יומני מסע, דוחות, אנציקלופדיות וכדומה, וכן באמצעות עריכת ראיונות. כזו הייתה למשל עבודתו של אדוארד טיילור הבריטי (1832-1917), וכזו הייתה עבודת-ההכנה של הזו לכתיבת סיפורי המהפכה בשנות העשרים, כאשר התגורר בפריס. אולם כבר בשנים אלה, כשני עשורים קודם לעבודתו של הזו על "הפרויקט התימני", פורסמו עבודותיו הראשונות של האנתרופולוג הפולני החשוב ברוניסלב מלינובסקי (1884-1942), ו"התצפית המשתתפת" הפכה בהדרגה לכלי המחקר העיקרי של האנתרופולוגים.
- 3 על אף ביקורתיהם המסויגות של שלמה צמח, עזריאל אוכמני ואחרים, יעיש נחשב בעיני רבים

ספר זה בוחן היבטים פואטיים, תרבותיים והיסטוריוסופיים של הרומן יעיש, ובאמצעותם הוא מבקש לפרש את מפעלו הספרותי ה"תימני" של הזו. במהלך המחקר על יעיש מוארות זיקותיו של הזו למסורות טקסטואליות קדומות ומתבררות עמדותיו בסוגיות אקטואליות לזמנו, כגון שאלת מקומו של הסופר בתרבות, שאלת ה"נוסח" ופולמוס ה"כנעניות".

מחקר זה חיוני לא רק להבנת המיני-נרטיב האישי של הזו כפרוזאיקון,⁴ אלא לא פחות מכך להבנת אקלים התרבות שבו פעל: באיזה אופן ניסה לייבא אליו "עדתיות" אחרת, כיצד התקבל ניסיונו זה ואיזו השפעה נודעה לו על התפתחותה של הספרות העברית בארץ בשנות הארבעים והחמישים – הן מבחינה רעיונית והן מבחינה סגנונית.

הזו הוא חניך של ספרות התחייה, ובמובנים רבים ממשיך-דרכה. מאז ראשית דרכו כסופר, עמדו השפה העברית, הספרות העברית והעם היהודי בראש מעייניו, ועבודת-חייו הספרותית הוקדשה לכינון מפעל ספרותי שישקף את "הקומדיה האנושית" היהודית של מפנה המאות התשע-עשרה והעשרים. חיי-הנדודים של הזו כפליט במזרח אירופה ובמרכזה הביאוהו לראות בביוגרפיה האישית שלו ייצוג בזעיר-אנפין של הביוגרפיה הלאומית, ואכן ניתן לאתר חלקים אוטוביוגרפיים השזורים באופן גלוי וסמוי בסיפורת שלו לכל אורכה. עם זאת, בהשפעת הלכי-הרוח שספג מספרות שלהי המאה התשע-עשרה ברוסיה, שאף הזו להשמיע בסיפוריו קול תרבותי קולקטיבי, מעין דיבוב קולה של רוח-העם (Volk-Geist). משום כך בחר לטשטש את הפרסונה האינדיווידואלית שלו כמחבר באמצעות שימוש בפסאודונים (ח' צבי, זכריה אוזלי), וכן לצמצם את נוכחות האני

ליצירת מופת ולמיטב יצירתו של הזו. עם אלה נמנים: ברוך קורצווייל, דן מירון, בנימין יצחק מיכלי, בנימין תמוז, שלום קרמר, אהרון בן-אור (אורינבסקי), עדי צמת, ואחרי כן הלל ברזל ויהודה רצהבי. ראו לדוגמה: ברוך קורצווייל, "הטטרלוגיה של חיים הזו", הארץ (30 באפריל 1953), עמ' 5-6; שם (22 במאי 1953), עמ' 5-6; דן מירון, חיים הזו: אסופת מסות, מרחביה: הקיבוץ הארצי וספרית פועלים, 1959, עמ' 43-111; ולאחרונה: "אף על פי כן נוע ינוע (על חיים הזו)", דימוי, 23 (חורף תשס"ד), עמ' 42-48. במשאל עיתונאי מ-1958 שכלל את פרופ' ברוך קורצווייל, הסופר והמבקר אריה ליפשיץ ומנהל מוסד ביאליק משה גרדון, הוכתר יעיש כאחד מספרי הפרווה החשובים שראו אור בעשור הראשון לקיום המדינה, בצד יצירות כעד הנה לעגנון ומלך בשר ודם למשה שמיר. ראו: "הספרים החשובים ביותר", מעריב (2 במאי 1958), עמ' 15.

4 מיני-נרטיב (mini-narrative) מציין את פירוקו של נרטיב-העל (metanarrative), במינוחו של ליוטר (Lyotard), ליחידות חסרות-מרכז של נרטיבים חלקיים, סובייקטיביים, המשקפים תודעה מסוימת ומוגבלת. בשני העשורים האחרונים נראה כי השיח ההיסטוריוגרפי על אודות הספרות העברית הטמיע בקרבו תפיסה זו, והוא אינו מתאפיין עוד במחשבה על אודות רצפים ספרותיים דיאכרוניים ממושכים או עלילות-על, המושתתת על פרדיגמה של התפתחות רוחנית על ציר גנרטיבי עקיב. ראו: ז'אן-פרנסוא ליטר, המצב הפוסטמודרני, תרגם מצרפתית: גבריאל אש, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1999; יגאל שוורץ, "מחשבות על מאה שנות היסטוריוגרפיה של הספרות העברית החדשה", מה שרואים מכאן, אור יהודה: כנרת, זמורה ביתן ודביר, תשס"ה, עמ' 11-23.

המספר במרבית יצירותיו, ולהציב במרכזן אותו קול יהודי קולקטיבי. כסופרי התחייה לפניו, זנח הזו את צורת הקיום הדתית של יהדות בית המדרש לטובת עבודת הספרות ששכנה בעיניו על אותו רצף של חשיבות כמו-דתית. באמצעותה ביקש ליטול חלק פעיל בפנייה-מחדש של הלאום היהודי ובשימורו כתודעה קולקטיבית.⁵

העיתוי שבו פעל הזו לא היטיב עמו: תהליכי התגבשותה של חברה יהודית סביב טריטוריה, משאבים חומריים ומוסדות לאומיים בארץ ישראל הביאו כבר באמצע המאה העשרים לפיחות במעמדו של הספר העברי כמכונן קהילייה "קוראת". כמו כן, בשעה שחלקה העיקרי של יצירתו ראה אור, עמדה הפרווה של סופרי "דור בארץ", זו העוסקת בחיים הילדיים של הצבר, במרכז ההתעניינות הציבורית. כאמור, פרסום ארבעת כרכי עישי בשנות הארבעים והחמישים, ובהם סיפורה של גולת תימן בשלהי המאה התשע-עשרה, זיכה את הזו בהכרה המקומית הגבוהה ביותר בערכו כסופר – בפרס ישראל הראשון; אולם הייתה זו קנוניזציה שעיקרה פורמלי, בבחינת מלך ללא ממלכה: הזו נהנה מהכרת הממסד הממלכתי ומהערכה שעיקרה נסב על תרומתו האתנוגרפית להכרת עדת יהודי תימן. עישי, וכך גם סיפוריו האחרים של הזו, לא זכו עד כה להגשים את ייעודם כמכונני-זהות.

התופעה הסגנונית הנסקרת בספר זה נבחנת על פי מהדורתו הראשונה של הרומן (תש"ז-תשי"ב). גם לבחינת משמעויותיו ההיסטוריוסופיות והתרבותיות יש משקל רב יותר על רקע שנות הארבעים והחמישים מאשר בעת פרסומה של המהדורה השנייה (תשכ"ח). ההפניות בספר זה הן אפוא אל המהדורה הנדפסת הראשונה, ובמקום שבו מצויים שינויים משמעותיים במהדורת תשכ"ח, יצוין הדבר בהערות שוליים.

5 המחשבה הפרוטו-סטרוקטורליסטית ה"ביאליקאית" של הזו על אודות קיומו האחדותי של גרעין הישות הלאומית היהודית, שונָה בתכלית מתפיסת ה"יהודים ללא יהדות" של ברנר. הנחת-העבודה הבסיסית של הזו היא כי משימתו ככותב היא חישוף הגרעין האחדותי של התודעה היהודית על מנת לסייע בכינונה-מחדש של הזהות היהודית בְּהווה, עם התגבשותה של חברה יהודית בארץ ישראל.